

Мирослава О. Пешкар,
випускниця 1994 р.
історичного факультету

РОЛЬ "ПОДКАРПАТСКОГО ОБЩЕСТВА НАУК"
У ФОРМУВАННІ ІДЕОЛОГІЇ "УТРОРУСИЗМУ"
ТА РОЗВИТКУ НАУКИ І КУЛЬТУРИ (1941-1944 рр.)

Угорська політика щодо національно-культурного розвитку Закарпаття докорінно відрізнялася від принципів, яких дотримувалися чехословацькі власті у 1919-1939 рр. Представники Праги не перешкоджали боротьбі між українофільським та русофільським напрямами, а, навіть, сприяли її розгортанню. А якби представники влади Чехословаччини вирішили зупинити цей природний процес, то для цього кроку у них, згідно конституційних норм, не було б законних підстав. Уряд хортівської Угорщини, в якій в роки другої світової війни посилювалися риси тоталітаризму, використовував досвід політиків Австро-Угорщини (1867-1918 рр.). Він базувався на увідомленні необхідності конослідувати населення Закарпаття, його інтелігенцію, зокрема навколо ідеї окремішності "угроруссов" ("рутенів", русинів), нейтралізувати вплив будь-яких інших національних орієнтацій. Ця політика повинна була сприяти утвердженню в свідомості закарпатців думки, що "Подкарпаття і його населення є рівноправною частиною мадярської нації".¹

Оскільки угорські урядовці відверто пропагували ці принципи, то вже в 1940 р. громадські крає зрозуміла, що русофільський напрям, не дивлячись на претензії його лідерів, не стане опором нового режиму. Ллжзії русофілів, зокрема керівника "Русской Национально-Автономной Партии" Фенцика Степана, були остаточно розвіяні у вересні 1940 р., коли регентським комісаром території сучасного Закарпаття був призначений Козма Міклош.

Саме цей діяч, до речі, вихідець із Закарпаття, став ініціатором створення науково-культурного закладу, який повинен був об'єднати місцеву інтелігенцію і в "домашньому дусі вести руську культуру і таким чином зробити непотрібними пошуки ідеалів поза кордоном".²

Цей задум був втілений в життя після утворення 26-го січня

1941 р. "Подкарпатского Общества Наук" (ПОН). На установчих зборах серед присутніх були Бродій А., Демко М., які ще в середині 30-х років відійшли "від русофільської фразеології".³ Хоча пізніше Козма М. стверджував, що ідея заснувати ПОН належала місцевим лідерам "угрорусизму" – священникам Льницькому О., Марині Ю., єпископу Стойці О.⁴ – його слова не є цілком вірними. Про це свідчить вже той факт, що на установчих зборах було повідомлено про зобов'язання регентського комісаріату компенсувати адміністративні витрати товариства. А для ведення ним видавничої діяльності тоді ж були перераховані кошти від угорських міністерств, особисто від Козми М.⁵ У 1941 р. "Подкарпатскому Обществу Наук" було передано будинок "Просвіти", друкарню "Школьной Помощи", і хоча його членам прийшлося виплачувати старі борги цих установ,⁶ це теж свідчило про урядову підтримку.

Новостворений заклад своїм устроєм відрізнявся від структури "Просвіти" і "Общества имени А.В.Духновича", місце яких він займав. Він не був масовою організацією із розгалуженою сіткою сільських читалень, хоча в 1943 р. його директор і, фактично, керівник Гарайда І. пропонував: "було б добре завести по селах читальні, щоб через них і найширшим колам дати до рук книгу".⁷ ПОН створювалось як суто наукова установа, обмежена щодо кількості членів, тому політичні пристрасті не повинні були проникати в його діяльність. На установчих зборах регентський комісар Козма М. відзначав, що "товариство зобов'язане служити справі створення самостійної народної свідомості русинів, їх національної самоцінності і їх рідної мови відвертою і простою дорогою без політичних і культурних цілей".⁸

Для того, щоб найкоріше здійснити це завдання, робота ПОН концентрувалась у трьох секціях: науковій, художньо-етнографічній, мовно-літературній. Для підвищення авторитету товариства і для надання поштовху його науковій діяльності, головою ПОН було обрано професора Будапештського університету Годинку Антонія, а членами – декількох інших відомих вчених, частина з яких була родом із Закарпаття. Так, у роботі наукової секції брали участь археологи брати Затлоукали, професор Ллеш Й., мовно-літературної – Бонкало О., Стрипський Г., Гармар М.⁹ Оскільки перечислені діячі проживали в Будапешті, їх співробітництво з ПОН зводилось до надсилання в Ужгород своїх наукових статей, тобто обмежувалось видавничою діяльністю.

Основний обсяг роботи "Подкарпатського Общества Наук" виконували місцеві інтелігенти, які зайняли решту з 35-я визначених місць. Позитивним в організації товариства було те, що національні почування не були основним критерієм у підборі його членів.¹⁰ Саме тому, ними стали і як русофіли Сова П., Стрипський К., так і відомий український письменник Маркуш О. У 1942 р. у ПОН був запрошений ще один впливовий русофіл - директор Ужгородської гімназії Сулінчак В.¹¹

Головну роль у видавничій, адміністративній діяльності ПОН відігравали лідери "угороруського" напрямку: Гарайда І., який займав посаду директора, Кондратович І. - заступник голови товариства, перший радник при регентському комісарі Льницький О., який з 1942 р. почав виконувати функції голови організації.¹² Оскільки, він після смерті Стойки О. (вересень 1942 р.) почав керувати справами Мукачівської греко-католицької єпархії, то не дивно, що у виданнях ПОН його величали "політичним і культурним вождем Подкарпаття",¹³ "вождем нашої церкви".¹⁴

Льницький О., як офіційний представник влади, координував діяльність "Подкарпатського Общества Наук" у розробці проблеми мови населення, якою воно чи не найбільше займалося. Теза цього діяча, що "напрямок нашої святостефанської культури нічого не хоче від літературної мови Пушкіна, Достоевського і Тургенєва, як нічого не хоче від мови Шевченка і Франка",¹⁵ а також аналогічні погляди на це питання Стрипського Г., Годинки А., Бонкала О. визначали спрямованість роботи товариства.

Найбільш цінною сферою активності членів ПОН була їх видавнича діяльність. Здобутки товариства у цій галузі, її науковий характер можна навіть порівняти з аналогічними успіхами "Просвіти" у 20-30-х рр. Першим заходом було видання в 1941 р. "Граматики руського язика" Гарайди І., яка була запроваджена регентським комісаріатом в усі навчальні заклади "Подкарпаття". Вона була складена на основі одного з діалектів краю (долинянського), бо ще в лютому 1941 р. літературно-мовний відділ ПОН вирішив, що бажає "розмовну народну мову розвинути в літературну мову".¹⁶ Її лексика і норми були більш зрозумілими населенню, аніж принципи граматики Сабова Е., яка доти використовувалась в школах. Цікавим є ще факт, що на сторінках газети "Карпаторусский Голос" (видавець - Фенцик С.) лексика граматики Гарайди була названа "зіпсованою українською".¹⁷ Ця замітка стала приводом для написання

діячами ПОН цілої серії статей, в яких критикувалися погляди русофілів на національність, мову, літературу, історію закарпатців.

Частина з цих праць публікувалися в науковому журналі "Зоря", примірники якого друкувалися паралельно русинською та угорською мовами. Головний редактор часопису Кондратович І. сприяв тому, щоб на сторінках "Зорі" зустрічалися матеріали як угорських, так і місцевих діячів. Найбільш пізнавальною для наших сучасників є його праця "Нові шляхи підкарпатської історіографії", в якій розвинчано чимало міфів попередніх істориків і доведено, що справжня історія русинів полягає в "житті селянина і його соціально-господарських рухах".¹⁸ Серед прізвиськ місцевих дописувачів журналу (Герайда І., Милославський П., Сова П., Балецький Е., Ізворін О. тощо) часто зустрічається ім'я Потушняка Федора, який написав для "Зорі" цілий ряд етнографічних праць. Він під псевдонімами "Пасічник", "Ф.П." активно співробітничав із іншим виданням ПОН - журналом "Літературна Неділя".

У першому номері "Літературної Неділі" відзначалося, що основним завданням часопису є розвиток народної мови русинів до рівня літературної. Саме тому редакція закликала місцевих літераторів надсилати оповідання, вірші, статті на наукову та педагогічну тематику - все те, що могло сприяти "піднесенню нашої культури".¹⁹ На сторінках "Літературної Неділі", яка виходила один раз на два тижні, містилися матеріали, надіслані як українофільськими авторами, так і русофільськими. Серед дописувачів журналу були: Маркуш О., Лука Дем'ян, Марко Бараболя, Балецький Е., Галас К., Попович Д. та інші. "Літературна Неділя" заповнила прогалину, яка виникла в культурному житті краю після припинення діяльності "Просвіти" і "Общества имени А.В.Духновича", політизації іншої періодики.

"Подкарпатское Общество Наук", окрім "Зорі" і "Літературної Неділі", видавало ще два журнали, які призначалися не лише для інтелігенції, але й для широких верств населення. Так, директор ПОН Герайда І. редагував "Великие сельско-господарские календари" на 1942-1944 рр., також журнал "Руська Молодежь".

Наукові праці, літературні твори, які пройшли апробацію на сторінках періодики товариства, незабаром видавалися окремими книжечками, брошурами. Для вчителів, наприклад, призначалися передруки окремих досліджень із "Зорі", що виходили у серії літературно-науковій. Оповідання, вірші, фольклорні твори з "Літера-

турної Неділі" видавалися невеликими збірками для "Народної бібліотеки" (до кінця 1944 р. читачі побачили 30 книг). Для дітей, окрім "Руської Молодежі", яку підписувало 8 тис. чоловік, було надруковано 8 брошур з казками, оповіданнями, п'єсами у серії "Дитяча бібліотека".²⁰

Ці факти свідчать, що видавнича діяльність ПОН була одним з найбільших досягнень культурного розвитку краю в період 1939-1944 рр. Справжнім феноменом можна вважати також творчість закарпатських художників Ерделі А., Бокшая Й., Коцки А. - дійсних членів ПОН.²¹ Манайла Ф., Шолтеса З., Кондратовича І., які співробітничали з цією організацією. При сприянні "Подкарпатського Общества Наук" у 1940 р. місцеві митці реорганізували свою спілку в "Союз Подкарпатских Художников", демонстрували свої твори на першій стаціонарній виставці в Ужгороді, декілька разів возили їх у Будапешт.²²

Ужгородський історик-славіст Поп І. вважає, що саме у творчому доробку художників закарпатської школи живопису ще в 20-30-х роках знайшов відображення процес зростання самосвідомості українського населення Закарпаття.²³

На нашу думку, поштою до її розвитку надала і діяльність членів та численних співробітників "Подкарпатського Общества Наук". Хоча воно й було створене з ініціативи угорського уряду, який хотів за його допомогою виховувати населення у потрібному Угорщині дусі, а погляди багатьох співробітників товариства на національність і мову закарпатців були неоднозначними, та все ж його внесок у вивчення багатьох проблем історії, літератури краю є безсумнівним. Аполітичний характер організації дав змогу працювати в ній кращим представникам українофільської, русофільсько-русинської інтелігенції, їх творчість і дослідницька діяльність сприяли тому, що навіть в умовах угорської окупації розвиток науки в Закарпатті не був зупинений.

Примітки:

1. Зоря.-Рочник 2.-1942.-Число 2.-С.202.
2. Там же.-С.206.
3. Там же.-Рочник 1.-1941.-Число 1-2.-С.180.
4. Там же.-С.185.
5. Там же.-С.184.

6. Великий сільсько-господарський календарь Подкарпатського Общества Наук на рік 1943.-Унгвар, 1942.-С.60.
7. Літературна Неділя.-Рочник 3.-1943.-С.144.
8. Зоря.-Рочник 1.-1941.-Число 1-2.-С.7.
9. Там же.
10. Там же.-С.7-9.
11. Великий сільсько-господарський календарь Подкарпатського Общества Наук на рік 1943.-Унгвар, 1942.-С.58.
12. Великий сільсько-господарський календарь Подкарпатського Общества Наук на рік 1944.-Унгвар, 1943.-С.49.
13. Там же.-С.49.
14. Там же.-С.50.
15. Пашкуй З.А. Політика мадяризації українського населення на Закарпатті в 1939-1944 рр.//Український історичний журнал.-1972.-№4.-С.102.
16. Літературна Неділя.-Рочник 1.-1941.-С.7.
17. Там же.-С.23.
18. Зоря.-Рочник 1.-1941.-Число 1-2.-С.49.
19. Літературна Неділя.-Рочник 1.-1941.-С.1.
20. Великий сільсько-господарський календарь Подкарпатського Общества Наук на рік 1944.-Унгвар, 1943.-С.56.
21. Зоря.-Рочник 1.-1941.-Число 1-2.-С.9.
22. Зоря.-Рочник 2.-1942.-Число 3-4.-С.399.
23. Поп І.І. Закарпатська школа живопису як феномен національного і культурного відродження//Карпатика: Актуальні проблеми історії і культури Закарпаття.-Ужгород, 1992.-С.186.